

УДК 1:327.2:330.342.14

О. М. Іщенко
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІМПЕРІАЛІСТИЧНИЙ КАПІТАЛІЗМ (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ)

Актуальність дослідження зумовлена бурхливим розвитком капіталістичної системи виробництва в XIX–XX ст. Відомо, що на розвиток багатьох соціальних теорій із кінця XIX ст. вплив мав капіталізм як складний соціальний феномен і суспільне явище. Сьогодні жоден феномен не викликає такого нестримного інтересу, як капіталізм і його невід’ємна сутність – капітал, який і нині є непохитним у своїй «гонитві за додатковою вартістю», незважаючи на всі його метаморфози. Багато науковців усвідомлювали та усвідомлюють необхідність осмислення стрімкої еволюції капіталістичної формації, з приводу чого найвідоміший російський економіст, політичний діяч М. Бухарін свого часу зауважував: «Вогнем і мечем капіталізм буде відстоювати своє існування, це сильний світовий душоубець».

Для багатьох філософів XX ст. капіталізм постав безальтернативним способом актуалізації сучасних суспільств, попри різноплановий характер і цілковиту невизначеність щодо власного майбутнього. Різноплановість капіталізму в постіндустріальну епоху є досить багатогранною, оскільки поєднує в собі промисловий (товарний, грошовий, виробничий) аж впритул до віртуально-фіктивного капіталу.

Тривалий історичний розвиток імперіалістичного капіталізму окреслений у багатьох ідейно-теоретичних доробках видатних постатей свого століття, зокрема в роботах Р. Гільфердінга «Фінансовий капітал», Дж. Гобсона «Імперіалізм», В. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму», М. Бухаріна «Війна та революційний соціалізм», «Теорія імперіалістичної держави», К. Каутського «Національна держава, імперіалістична держава та союз держав», Р. Люксембург «Накопичення капіталу». Сьогодні осучаснений імперіалізм як вищу фазу розвитку капіталізму досліджують представники різних наукових напрямів, а саме: Г. Кромер, К. Клузі, Е. Мандель, Дж. Сорос, А. Субетто, С. Кара-Мурза й ін.

Метою статті є соціально-філософський аналіз феномена «імперіалістичний капіталізм», що розглядається автором як стадія розвитку капіталізму, де держава сприяє зовнішньооекономічній експансії національного фінансового капіталу та монополій.

Кінець XIX – поч. XX ст. окреслений величезним зростанням промисловості й надзвичайним прискоренням концентрації виробництва у великих підприємствах. Ці процеси викликають докорінні зміни в соціально-класовій структурі суспільства. На арену суспільного життя виходить буржуазія, яка набуває значної економічної сили, а поряд із нею і робітничий клас, який кількісно зростає по мірі збільшення капіталу, набуває революційних якостей і загрожує перетворитися на потужну революційну силу. У соціально-політичній сфері впливовою, потужною силою стає марксизм. Усе це сприяє теоретичним дискусіям навколо основного питання – майбутнє капіталізму – у вигляді теорій організованого капіталізму та імперіалізму.

Теорія організованого капіталізму першої половини XX ст. була представлена Г. Шульце-Геверніцем, Р. Гільфердінгом, К. Реннером, М. Адлером та іншими. Усі вони виступали під гаслом «свободи критики» К. Маркса, вимагаючи перегляду (ревізії) основних постулатів марксистського вчення, зокрема положень про класову боротьбу, соціалістичну революцію, настання комуністичної формації тощо. Відомо, що до наукового обігу поняття «організований капіталізм» увів німецький теоретик ав-

стромарксизму, політичний діяч Р. Гільфердінг, котрий визначає його як зміну капіталістичного принципу вільної конкуренції принципом соціалістичного планового господарства. Відтак у гільфердінгському розумінні організований капіталізм констатує, що «ера вільної конкуренції минула», утворення монополій ліквідує конкуренцію, капіталістичне господарство в епоху монополій керується принципом соціалістичного планового виробництва.

Початок XX ст. в Європі позначений остаточною зміною старого, домонополістичного капіталізму – монополістичним. Відбувається процес витіснення індивідуального капіталіста, дрібного та середнього бізнесу з ринку, що, у свою чергу, призводить до утворення нових форм об’єднання підприємств, здатних обмежити анархію виробництва та ліквідувати страх конкуренції, – картелів, трестів. Установлюється цілковита відповідність між виробництвом і споживанням. Регулювання виробництва відповідно до попиту ліквідує складнощі, пов’язані з перевиробництвом і збутом, що, зрештою, призводить до унеможливлення криз. Натомість пом’якшуються внутрішньо- й зовнішньодержавні суперечності. Гострота непорозуміння усередині держави знижується, робітничий клас може впливати на державні органи через політичні партії та внаслідок розвитку «господарської демократії». Остання розглядається як «усунення будь-якого панування й передача керівних господарських організацій з органів капіталістичних інтересів до органів усього суспільства» [4, с. 43]. Стосунки між окремими державами пом’якшуються в результаті «міжнародного переплетення капіталу», так нівелиюючи економічне підґрунтя для воєн. Відтак монополії зменшують військову небезпеку. Загрозу для мирного співіснування становлять лише ті держави, які перебувають поза межами організованого капіталізму. Отже, «організований капіталізм» спроможний спростити процес вrostання капіталізму в гармонійний соціалізм. Фактично розглянута теорія – це теорія про визрівання соціалістичних елементів у надрах капіталістичного суспільства, про вrostання робітничих організацій еволюційним шляхом у загальну капіталістичну систему, про «безболісний» перехід від капіталізму до соціалізму.

Подальша еволюція капіталізму першої половини XX ст. зумовила ренесанс його жорсткої критики, на теренах якої з’явився новий науковий термін – імперіалізм. З історії розвитку європейського капіталізму відомо, що організований («монополістичний») капіталізм поступився державно-монополістичному в сенсі з’єднання капіталістичних монополій із державними інституціями заради власного зміцнення та збагачення. Такий капіталізм багатьма науковцями розглядався і тлумачився не інакше як «імперіалістичний». Відтак це поняття, а згодом і теорія стала поширеною серед представників як західної, так і радянської політекономічної думки. До провідних теоретиків «імперіалізму» зараховують Дж. Гобсона, Р. Гільфердінга, К. Каутського, В. Леніна, М. Бухаріна тощо.

Особливого розвитку теорія «імперіалізму» набула завдяки науковій діяльності англійського економіста Дж. Гобсона. Під час аналізу імперіалістичної фази капіталізму англійський економіст послугується «теорією недоспоживання», яка фіксувала властиву капіталізму суперечність між виробництвом і споживанням, зумовлену системою «несправедливого розподілу». Функціонування цієї системи призводить, з одного боку, до концентрації величезних коштів у руках заможних, які не в змозі їх

спожити, а з іншого – до відсутності коштів у більшості населення для задоволення мінімальних потреб – «недоспоживання бідних». Вищевказана невідповідність внутрішнього ринку реальним масштабам виробництва, отже, його вузькість стає головною причиною недоліків капіталістичного суспільства, зокрема таких явищ, як безробіття й економічні кризи. Саме вузькість внутрішнього ринку зумовлює зовнішньоекономічну експансію, з якою й пов'язаний імперіалізм. Імперіалізм, основною ознакою якого Дж. Гобсон вважає існування монополій, набуває характеру зовнішньої експансії, яка досить часто супроводжується ризиком, насиллям, расизмом чи нацизмом. Разом із цим економіст підкреслює, що політика імперіалізму не обов'язково призводить до мілітаризму. Там, де існує загроза великої й тривалої шкоди для промисловості, яка є найважливішим і провідним базисом для спекуляцій, імперіалістичні кола схиляються на бік миру. Політику територіальної експансії Дж. Гобсон розглядає як щось аномальне, що належить до сфери соціальної патології.

Відтак імперіалізм лише починає на поч. ХХ ст., на думку англійського економіста, реалізовувати свої можливості та перетворюватися в «тонке вміння управляти людьми». «Широка довіра до нього народу, освіта якого обмежується мистецтвом, не розбираючись, читати по-друкованому, дуже сприяє намірам сміливих ділків, які тримають у своїх руках пресу, школу, а у випадку необхідності й церкву та які навіюють масам імперіалізм під привабливою маскою патріотизму» [2, с. 281].

Як альтернативу імперіалізму Дж. Гобсон висуває «справжній інтернаціоналізм», під яким розуміє наявність сильних націй, які поважають себе, прагнуть солідарності на ґрунті спільних потреб та інтересів. На його думку, інтернаціоналізм більш відповідає законам соціального розвитку, аніж «зародження анархічного космополітизму». Наявність антагонізму між націями є свідченням викривлення ідеї інтернаціоналізму, його природи й цілей, і таким викривленням, зазначає англійський економіст, є імперіалізм, за якого «народи, порушуючи кордони природної асиміляції, перетворюють здорове змагання різних національних типів у розбійну боротьбу імперій, які змагаються одна з одною» [2, с. 24].

Не менш вагомий вклад у розвиток імперіалістичної політики капіталізму зробив вище згадуваний австрійський політичний діяч Р. Гільфердінг. У праці «Фінансовий капітал: новітня фаза в розвитку капіталізму» науковець наголошує, що саме фінансовий капітал є творцем ідеології імперіалізму, політика якого – це «політика енергійного розширення та постійної гонитви за новими сферами капіталу й новими ринками збуту» [1, с. 410–411]. Найістотношою рисою імперіалістичного капіталізму є експорт капіталу – вивіз вартості, призначеної виробляти за кордоном додаткову вартість. До експорту капіталу передусім тяжіють галузі важкої промисловості, де монополії найбільш потужні й перебувають у постійному пошуку нових ринків збуту для свого виробництва, що зростає. Відтак, підкреслює Р. Гільфердінг, ініціатором експорту капіталу є картелі і трести, котрі форсують вивіз капіталу з країни, у яких монополізація промисловості найвища. Між тим, експорт капіталу до інших країн ризикує зіштовхнутися з потужним народним спротивом, спрямованим проти посилення влади іноземних капіталістів. Чітко усвідомлюючи, що втримати панування можливо лише засобом постійного нарощування своєї військової сили, капіталісти, котрі мають свої інтереси в іноземних державах, прагнуть сильної державної влади, авторитет якої зміг би захистити їхні інтереси поза межами власної країни. Відтак капіталісти роблять усе можливе, щоб «усюди майорів військовий прапор, який дасть змогу всюди майоріти торговому прапорові» [1, с. 380]. Іншими словами, наголошується на кардинальних змінах, що відбуваються у ставленні буржуазії до держави. На домонополістичній стадії капіталізму буржуазія виступає вороже до держави, прагне звільнення від дер-

жавного регулювання, відтак є адептом лібералізму (в економічному житті). Держава наділяється функціями нагляду за безпекою країни та дотриманням рівності громадян перед законом. Натомість стрімкий розвиток фінансового капіталу виявляє нерелевантність лібералізму його потребам і вимагає «нової ідеології». Фінансовий капітал прагне не свободи, а панування, виступає проти збереження самостійності індивідуальним капіталістом, вимагаючи його обмеження. Фінансовий капітал із відразою ставиться до анархії конкуренції і прагне до організації, звичайно, лише для того, щоб здійснювати конкурентну боротьбу в постійно збільшуваному масштабі. Але для того, щоб реалізувати вище означену мету, зберегти й посилити своє панування, фінансовий капітал потребує потужної державної підтримки.

На відміну від ліберальної буржуазії, яка виступала противником державної політики сили, фінансовий капітал не просто потребує, а вимагає її без будь-яких обмежень. За таких умов докорінно «революціонізується» світогляд буржуазії. Остання поступово втрачає миролюбність і гуманність, які органічно вписувались у її минулі вірування про те, що вільна торгівля – найбільш правильна система економічної політики, котра стане початком «ери миру». «Фінансовий капітал, – пише Р. Гільфердінг, – давним-давно втратив цю віру. Для нього немає гармонії капіталістичних інтересів, він знає, що, навпаки, конкурентна боротьба дедалі більше перетворюється в боротьбу політичних сил. Ідеал миру потьмянів, на місці ідеї гуманності постає ідеал величчя та сили держави» [1, с. 399]. Окрім того, зміни торкнулися й змістового наповнення концепту «національна ідея». Якщо раніше в її основу було покладене визнання прав усіх націй на власне державне буття, то в умовах монополістичного капіталізму національна ідея трансформувалась у бік піднесення власної нації над рештою інших. «Ідеал тепер – забезпечити власній нації панування над світом: прагнення таке ж безмежне, як і прагнення капіталу до прибутку, з якого воно виникає» [1, с. 400]. Відтак для капіталізму світове панування – це економічно необхідне, обґрунтоване та ідеологічно виправдане прагнення. Стосовно економічних розмірвань Р. Гільфердінг відзначає, що пасивність у питанні проведення завойовницької політики, по-перше, загрожує фінансовому капіталу зменшенням його прибутків; по-друге, знижує його здатність до конкуренції; зрештою, по-третє, існує реальна небезпека перетворення меншої господарської галузі на «данницю» більшої. Ідеологічне виправдання ґрунтується на «дивовижному згині» національної ідеї, адже вже не визнається право кожної нації на політичне самовизначення та незалежність. Національна ідея втрачає якість «демократичної догми про рівність усього, що має людський образ» [1, с. 400]. Оскільки підкорення націй здійснюється насильницьким, отже, природним шляхом, відповідно, панування державної нації – це наслідок її особливих природних властивостей, тобто расових особливостей. Натомість, резюмує Р. Гільфердінг, «у расовій ідеології прагнення фінансового капіталу до влади набуває оболонки природно-наукової зумовленості й необхідності. На місці ідеалу демократичної рівності виступив ідеал олігархічного панування» [1, с. 400]. Унаслідок цього виникає ідеологія імперіалізму, котра змінює ідеали «старого лібералізму», висміюючи його пасивність. Отже, в теорії Р. Гільфердінга імперіалізм постає як вища сходинка капіталізму, в межах якої створюються останні організаційні передумови для соціалізму. Вирізняється імперіалізм зосередженням усієї повноти економічної та політичної влади в руках капіталістичної олігархії, діяльність якої спрямована виключно на отримання прибутку.

Свій внесок у розвиток імперіалістичного капіталізму зробив видатний діяч німецької соціал-демократії К. Каутський. Розмірковуючи про імперіалізм, він зіставляє його з політикою анексії, якій «надає перевагу» фінансовий капітал. На думку К. Каутського, імперіалізм

не можна ототожнювати з монополістичним капіталізмом, оскільки капіталістичний імперіалізм є продуктом високорозвиненого промислового капіталізму. Він полягає в прагненні кожної промислової капіталістичної нації приєднати до себе або підкорити все більш аграрні області, безвідносно до того, якими націями вони населені.

У своїй теорії імперіалізму К. Каутський прогнозує створення всезагального тресту – інтернаціонально об'єднаного фінансового капіталу, що монополно (спільно) експлуатує весь світ. По суті, йдеться про «ультраімперіалізм» – фазу розвитку капіталістичної формації. За К. Каутським, ультраімперіалізм характеризується «перенесенням політики картелів на зовнішню політику», відтак створенням нової міжнародної політики, зміст якої полягає в заміні змагань і боротьби відособлених національних капіталів на їх мирне співробітництво у сферах сумісної діяльності. Означена вище мета досягається разом створенням принципово нової форми функціонування національних капіталів – усевітнього картелю, тобто виникнення умов для планомірного регулювання економіки у світовому масштабі.

До творців теорії імперіалізму належить теоретик марксизму В. Ленін, який досить детально проаналізував виникнення, розвиток і занепад капіталізму у відомій праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916). Політичний діяч зауважує, що на початку ХХ ст. капіталізм переростає в нову стадію – імперіалізм, який за своєю економічною сутністю є монополістичним. Імперіалістичний капіталізм створює новий суспільний порядок, «перехідний від повної свободи конкуренції до повного усупільнення». «Виробництво стає суспільним, але привласнення лишається приватним. Суспільні засоби виробництва залишаються приватною власністю невеликої кількості осіб» [3, с. 302]. На імперіалістичній стадії головні прибутки отримують «генії» фінансових махінацій, в основу яких покладено усупільнення виробництва, але «гігантський прогрес людства, яке допрацювалося до цього усупільнення, йде на користь ... спекулянтам» [3, с. 303].

Імперіалістичний капіталізм є паразитарним і загниваючим. В. Ленін наголошує, що будь-яка монополія, контролюючи ціни, нівелює науково-технічний прогрес. Зростання виробничих сил дедалі більше відстає від величезних можливостей, які надають наука й техніка. У свою чергу, імперіалізм провокує помітне зростання верстви рантьє – «осіб, які живуть «стрижкою купонів», осіб, зовсім відокремлених від участі в будь-якому підприємстві, осіб, професією яких є неробство» [3, с. 373]. Має місце цілковита відірваність від виробництва верстви рантьє, яка живеться експортом капіталу. «Держава-лихвар» існує лише за рахунок експлуатації інших колоній і країн. Отже, загниваючий характер імперіалістичного капіталізму В. Ленін пов'язує з монополіями, фінансовою олігархією, прагненням до панування, експлуатацією значної кількості маленьких і слабких націй невеликою жменькою найбагатших і найсильніших.

Обмежуючись суто економічними поняттями, В. Ленін досить чітко визначає імперіалістичний капіталізм через його основні ознаки, а саме: концентрація виробництва та капіталу дійшла до такого високого ступеня розвитку, що створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; відбувається злиття банківського капіталу з промисловим і на базі цього створюється фінансовий капітал (фінансова олігархія); вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває важливого значення; натомість утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ; закінчується територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами. Отже, виходячи з наведеного вище, імперіалізм розглядається як особлива стадія розвитку капіталізму.

Підсумовуючи, варто зазначити, що імперіалістична політика фінансового капіталу, зміцнення світових економічних організацій і держав у кінці ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. мали значний вплив на подальший розвиток ка-

піталізму ХХІ ст., оскільки останній не втратив тенденції до монополізації, відтак до нарощування економічної могутності й політичного впливу державних монополій (країн-гегемонів), налаштованих на світове панування, через що давно забутий концепт імперіалізму починають усе частіше порівнювати, а місцями й ототожнювати з більш уживаним маркером сучасності – глобалізацією.

Література

1. Гильфердинг Р. Финансовый капитал: Новейшая фаза в развитии капитализма / Р. Гильфердинг ; пер. с нем. И.И. Скворцова-Степанова. – 7-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 480 с.
2. Гобсон Дж.А. Имперализм / Дж.А. Гобсон ; пер. с англ. В.Б. Беленко. – Ленинград : Рабочее издательство «Прибой», 1927. – 287 с.
3. Ленін В.І. Імперіалізм як найвища стадія капіталізму / В.І. Ленін – К. : Політична література України, 1972. – Т. 27. – 1972. – 612 с. – С. 281–401.
4. Организованный капитализм. Дискуссия в Коммунистической академии / за ред. Е. Варга. – М. : Изд-во Коммунистической академии, 1930. – 200 с.

Анотація

Ищенко О. М. Імперіалістичний капіталізм (соціально-філософський аналіз). – Стаття.

Стаття присвячена ґрунтовному аналізу концепту «імперіалістичний капіталізм». Досліджуючи в теоретико-практичній площині теорію імперіалізму, автор спирається на відомі розробників, економістів, істориків, політичних діячів, а саме: Р. Гільфердинга, Дж. Гобсона, В. Леніна, К. Каутського. На думку автора, розглядаючи імперіалізм як логічне та історичне завершення розвитку теорії організованого капіталізму, ланку переходу до нового типу суспільства – соціалізму, варто визначити його через владу панування. Натомість імперіалізм є різновидом політичної стратегії, яка керується принципом безперервної експансії в зовнішній політиці, зумовленої розширенням ринку та промислового виробництва, зокрема перевиробництвом капіталу й появою «зайвих грошей», відтак «фінансового ресурсу», що не може бути інвестованим у межах національних держав. Імперіалістичний капіталізм є стадією розвитку капіталізму, за якої держава сприяє зовнішньоекономічній експансії національного фінансового капіталу та монополій. У ХХІ ст. імперіалістична політика набирає обертів, оскільки не втратила тенденції до монополізації, а лише маркується поняттям «глобалізація».

Ключові слова: організований капіталізм, монополізм, імперіалізм, імперіалістичний капіталізм.

Аннотация

Ищенко Е. Н. Импералистический капитализм (социально-философский анализ). – Статья.

Статья посвящена обстоятельному анализу концепта «импералистический капитализм». Исследуя в теоретико-практической плоскости теорию имперализма, автор опирается на известных экономистов, историков, политических деятелей, а именно: Р. Гильфердинга, Дж. Гобсона, В. Ленина, К. Каутского. По мнению автора, рассматривая имперализм как логическое и историческое завершение развития теории организованного капитализма, звено перехода к новому типу общества – социализму, его следует определять через власть господства. Имперализм является разновидностью политической стратегии, руководствуется принципом непрерывной экспансии во внешней политике, обусловленной расширением рынка и промышленного производства, в частности перепроизводством капитала и появлением «лишних денег», впоследствии «финансового ресурса», что не может быть инвестированным в пределах национальных государств. Импералистический капитализм является стадией развития капитализма, при которой государство способствует внешнеэкономической экспансии национального финансового капитала и монополий. В ХХІ веке импералистическая политика набирает обороты, поскольку не потеряла тенденции к монополлизации, а лишь маркируется понятием «глобализация».

Ключевые слова: организованный капитализм, монополлизм, имперализм, импералистический капитализм.

Summary

Ishchenko O. M. Imperialistic capitalism (socio-philosophical analysis). – Article.

The article is devoted to the detailed analysis of the concept of imperialistic capitalism. Exploring the imperialism theory in theoretical and practical level, the author relies on well-known developers, economists, historians, politicians, such as R. Hilferding, J. Hobson, V. Lenin, K. Kautsky. Considering imperialism as a historical and logical conclusion of the theory of organized capitalism, transitional link to a new type of society – socialism, in author's opinion, it should be determined through the power of domination. Instead imperialism is a form

of political strategy, which is guided by the principle of continuous expansion in foreign policy, due to market expansion and industry, including overproduction of capital and the appearance of “extra money”, then “financial resource” that cannot be invested within national states. Imperialistic capitalism is a stage of capitalism in which the state contributes the foreign economic expansion of national financial capital and monopolies. In the twenty-first century imperialist policy is gaining in XXI century, because it hasn't lost its tendency to monopolization, but marked nowadays as the concept of globalization.

Key words: organized capitalism, monopolism, imperialism, imperialist capitalism.